

A Dunától a Temzéig a gyanakvástól a bizalomig

Egy mindannyiunk számára szerencsésebb csillagállás alatt Orosz Istvánt ma „magyar Havelként” emlegetnék. A szamizdat Beszélő alapító nyomdásza voltaképpen önvallomást tesz, amikor a későbbi cseh elnök ellenzéki magatartását jellemzi: „a lelkiismereti értékek fenntartását, a becsületes magatartást akkor is központi jelentőségűnek tartja, ha attól közvetlen politikai eredmény nem várható, mert tudja, hogy ezek az értékek a klasszikus polgári liberális demokrácia alapértékei”. Ez a „klasszikus polgári álláspont” – a honi szekértáborok kölcsönösen fagyos meg-nem-értésétől kisérvé – ingajaratban töltötte a kilencvenes éveket a Duna és a Temze között. Orosz Istvánnak az Új Mandátum Kiadó és a Hatodik Síp Alapítvány gondozásában a közelmúltban megjelent könyve, a Dokumentumtörténet címében többretegű jelentést hordoz. Dokumentumokra épül és dokumentál. Egyetemista, szamizdatos, emigráns és rendszerváltás utáni írásait összevetve tapasztalhatja meg az olvasó Orosz István rendíthetetlen hitét a liberális demokráciában, belügyi jelentések és ellenzéki kiáltványok, valahavolt politikai útítársak visszautasító és magyarázkodó levelei hiteles betekintést engednek a rendszerváltást megelőző, majd az azt követő időszak hangulatába, másutt társadalomtudományi elemzéseket és mérvadó demokratákat hív segítségül a politikai mélyrétegek feltárásához. A Dokumentumtörténet három írást rendez egységbe.

A könyv első három fejezete látszólag önéletrajz. Orosz István igen hamar szembesül a családi tradíciókba kódolt protestáns etika és szociáldemokrata munkásszolidaritás, valamint a létező szocializmus hitvány, képmutató és zsarnoki valósága között tátongó szakadékkal. A könyvön és Orosz István pályáján végigvonul az együtt-nem-működés kényszerének apai parancsa és a méltóságát az ávós ütlegek dacára is megőrző Szász Béla példázata. A gimnáziumi, majd egyetemi közösségi nekibuzdulások nyomában lihegő hatalmi arrogancia ébreszti rá: „....a szocialista-kommunista berendezkedés megreformálhatatlan, hiszen zsigerből tagad és megakadályoz minden autonóm megnyilvánulást, még azokat is, amelyek egyébként egybeesnének a párt törekvéseivel. Apámnak igaza van: az egyetlen valóságos alternatíva a nyugati típusú liberális demokrácia”. A nyolcvanas évek legelején kivonul a fővárosból, s kivonul a rendszerből is. Egy dunabogdányi parasztházban Orosz és felesége lesznek a Kisúgó és a Beszélő első nyomdászai. Vadregényes konspirációk – a lebukás leghatékonyabb ellenszere azonban az ellenzékiek egymás iránti szolidaritásban és egymásba vetett bizalmában rejlik. A fantáziátlan hatalom soha nem fedezte fel a bogdányi rejtekhelyet.

Az Orosz-házaspár 1985–86-ban egy szellemileg és kulturálisan revelatív akadémiai évet tölt el az Exeteri Egyetemen. A hatósági vegzatúra csak fokozódik hazaérkezésük után. Orosz ekkor dönt úgy, hogy a belső emigráció helyett a külsőt választja. 1988. májusában, Kádár bukásának hetében, családjával együtt kivándorol Angliába. Az angol demokrácia tradicionális levegője súlyos betegségéből is kigyógyítja. A rendszerváltás történéseihez távolról, a BBC hullámain és haza küldött írásain keresztül kapcsolódik. Állampolgárságát 1990 őszén, a demokratikus

Magyarország első elnöke, Göncz Árpád adja vissza. Első könyvét, a Westminster Modellt 1993 decemberében a Katalizátor Iroda mutatja be a másodvirágzását élő, zsúfolásig telt Egyetemi Színpadon (a sorsa fintora: a következő hónapban a kádárizmus továbbélő lelkülete lelakatolja az Egyetemi Színpadot). A szabad hazába Orosz István letisztult antikommunizmussal és elkötelezett liberális demokrataként érkezik vissza. S csalódottan figyeli, miként szippantja be egykori harcostársait a gyanakvás kultúrája. Orosz a kilencvenes évek Magyarországon sem lel szellemi otthonra.

Talán emiatt, az ötödik fejezet – „epilógus helyett” – a virtuálisan létező „Magyar Liberális Párt” kiáltványa, minthogy: „...amíg a Magyar Liberális Párt mint választható alternatíva nem konstituálja magát a magyar választók számára, addig semmiképpen nem derülhet ki: hányan vagyunk már végképp torkig, a liberális értékek nyomorúságos magyar kváziasításával, eltékozlásával”. A Dokumentumtörténet magva – mely visszamenőleg az első három fejezetet is kiragadja a puszta önéletírás műfajából – a negyedik fejezet, ahol Orosz a társadalmi tőke fogalmát járja körül. Abból indul ki, hogy a bizalom, a hálók és viszonthálók javítják a társadalmi együttélés hatékonyságát, s olyan erkölcsi erőforrást képeznek, amely a használat során növekszik és nem csökken, s amely elcsökevényesedik, ha nem használják. Robert Putnam kultúrszociológiai tanulmányát interpretálva kíván közelebb jutni a nyugati demokráciák és Kelet-Európa politikai kultúrái közötti különbség megértéséhez. Putnam Olaszország egy elmaradott déli és egy fejlett északi körzetét vizsgálta. Északon dominálnak a civil erények, virágzanak a civil egyletek. A déli vidéket az amorális famíliaszellem lengi be, lakói elidegenedettek és kihasználtak. Északon burjánzanak a horizontális viszonylatok, az őszinteség és a törvénytisztelet elsőrangú érték: szabad akaratukból engedelmeskednek a polgárok a maguk alkotta normáknak.

Délen a vertikális, a patrónus-kliens-viszony jellemző, az interperszonális kapcsolatok ritkák, tobzódik a politikai korrupció és a maffia. Északon a szolidaritás és az önfegyelem szabályoz, Délen a hierarchia és az erőszak. Északon magától értetődő a civil részvétel és az egyesülési kedv, az „incivisme” déli körzetében túlteng a demokratikus elveket illető cinizmus és ősi bizalmatlanság. Egyik oldalon a bizalom, a másikon a gyanakvás kultúrája. A Kádár-rendszer felmérhetetlen rombolást vitt végbe a magánéletnek éppen azokban a civil szféráiban, amelyek nélkülözhetetlenek a társadalmi tőke felhalmozásában és működtetésében – tér vissza a hazai állapotokhoz Orosz. A hálózat a bizalmi hálókat roncsolta. Kevesen ábrázolják olyan plasztikusan a kádáripozskádári világ természetrajzát, mint Orosz István a Dokumentumtörténetben. A Sose halunk meg című film kapcsán 1994-ben ezt írta: „A rendszer főntartóinak (...) elemi érdekük volt, hogy megpróbálják elhitetni az országgal: mindenért, ami történik, mindenkit felelősség terhel. Nem csak a kormányt, nemcsak a kormányzó párt vezetőit – mindenkit. Hogy mindenki sáros, és hogy ez jó, ezt élvezni lehet, s hogy az ország ezt élvez is.” A Kádár-rendszer a túlélés szabadságát kínálta fel. „A figurák csálnak, érzelmi felindulás nélkül, természetes egykedvűséggel teszik, mintha tudnák: sorsuk eleve elrendeltetett, bármit csináljanak is, úgyis elkurvulnak. Felmentve minden felelősség alól, nem is érzik olyan rosszul magukat ebben a világban. (...) Szabadságában lop, csal, hazudik, csábít, megveszteget és lóversenyzik, vagyis úgy tűnik, szabad az erkölcsi gátlásoktól – magyarul gátlástalan. És mire szabad? Szabad a szerencsejátékra, reménye az irracionalitás.”

Orosz nem kér ebből a túlélésből és ebből a szabadságból. Hiszen létezik, létezett más

választás: az együtt-nem-működés kényszere. Egyetemi kalandjait elbeszélve szemléletes és tanulságos bevezetőt enged a Kádár-kori hatalom-technológusok sunyin inszinuáló és integráló mechanizmusába. Orosz, mint liberális polgár döbbenet mered a felújuló népi-urbánus ellentétre. „Az, hogy ki zsidó és ki nem, soha nem merült föl nálunk, ennek köszönhetően bennem nem is alakult ki az ilyesfajta külső megkülönböztetés képessége és igénye. Rokon- és ellenszenveim, baráti és érzelmi kapcsolataim ettől függetlenül alakultak. Máig azt gondolom: nagy-nagy szerencsére. Azt remélem, védett voltam ugyanis sok-sok elméleti, politikai és érzelmi zsákutcától, amelyekbe pedig oly könnyűszerrel és annyiszor besétálhattam volna.” S ugyanilyen értetlenséggel szemléli a magyar politikai élet szélsőséges és irracionális polarizálódását. „A vádak szerkezetileg tökéletesen fedik egymást és épp ezért a legnagyobb a kölcsönös elképedés és felháborodás: a másikkal egyszerűen már nem lehet értelmes emberi szót váltani.” Orosz a huszadik századi magyar történelemmel liberális alapról való szembenézést sürgeti: „Mindkét fél jogosan érzi felháborítónak, amikor a másik arról kezd beszélni, hogy minek állandóan felhánytorgatni a múltat, borítsunk már fátylat rá”. Jászi és Bibó formátumú egyéniségeket hiányol a politika porondjáról. Orosz úgy véli, a kádárizmus egy szempontból mindenképpen kivételesen sikeresnek bizonyult: sikerült annyira interiorizálnia magát, önmaga képére hasonítani és korrumpálni a politikát és a sajtót, hogy amikor arculatot kellett volna váltani a rosszízű Antalféle kísérlet után, minduntalan csak Kádár halotti maszkja került a politikusok keze ügyébe.

„Nem változott meg a politikacsinálás stílusa, továbbra is a zárt ajtók mögött kötött többnyire katasztrófálisan rossz, pragmatista alkuk határozzák meg az ügyek menetét. Nincs nyílt, következetes, megbízható elvi politizálás. Nincs független közvélemény, a civil társadalom gyenge, képtelen megfelelő erővel hallatni szavát”. Magyarországon pillanatnyilag politikai garanciája csak annak van, amit külső politikai erők kényszerítenek rá az országra – vonja meg a szomorú mérleget Orosz István. A Dokumentumtörténetnek persze akadnak vitatható megállapításai. Orosz István néhol saját csalódottságát vetíti rá az ellenzéki múltra. Olykor igazságtalan az SzDSz majdani alapítóival szemben: a taktikai bizonytalankodás még nem feltétlenül ideológiai tisztázatlanság, a '87-es „Társadalmi Szerződést” a közvélemény jelentékeny része éppenhogy túlságosan is merésznek tekintette. Hiszen a magyar társadalom korántsem oly liberális elkötelezettségű és sokkal erősebben élnek benne – máig hatóan – a Kádár-rendszer integráló-korrumpáló mechanizmusai, mint azt Orosz remélte. S kérdéses az is: az Orosz István által megfogalmazott közösségelvű társadalomkép, mennyiben írható le a liberalizmus hagyományos fogalomrendszerével? Van-e értelmük a modernitáson túl a modernitás ideológiai kategóriáinak?

Egy biztos: Orosz István liberális hagyományokban – is – gyökeredző társadalom-felfogása soha nem hozható közös nevezőre a cenzorok és hálózati személyek poshadt hatalomgyakorlásával. Két út áll a magyar társadalom előtt: a végletesen elharapódzott korrupció, a maffia, a kéz-kezet-mos, a közbeszéd trágárságba fulladó hangneme, vagy a nyugati típusú civil társadalom megbízható törvényeken alapuló tisztességes hangvétele. A kettő közötti különbséget nem lehet elmosni és középút sincsen. Az önleletrajzként induló és politikai programadásba torkolló Dokumentumtörténet az egyik legalaposabb politikatörténeti elemzés Magyarország elmúlt három évtizedéről. Egyúttal unikális dokumentációja egy letűnt és mégis velünk élő világnak. Mégsem ezek a legfőbb érdemei. Ahogyan a szerző magánélete, világlátása és egészsége együtt pulzál a társadalmi változásokkal, arra tanít: a politika lehet

személyes élmény és nem lehet megélhetési kérdés. S igenis, lehet más a politika, lehetséges a politika rehabilitációja.

Budapest, 2004. március 26.

Orosz István: Dokumentumtörténet
Új Mandátum Kiadó

©1997-2009 Új KönyvPiac

Schiffer András